
ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ ЖАСАЛҒАН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ОКТЯБРЬ
БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАГЕДИЯЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ
РЕАЛИЗАЦИЯ АНТИНАРОДНОЙ ПРОГРАММЫ МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ
В КАЗАХСТАНЕ И ЕЕ ТРАГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
IMPLEMENTATION OF THE ANTI-PEOPLE PROGRAM
LITTLE OCTOBER IN KAZAKHSTAN AND ITS TRAGIC CONSEQUENCES

ГТАХР 03.20

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920–1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-
СҮРГІНДЕР ҚҰРБАНЫ – ҒАЛЫМ, АГРОНОМ СМАҒҰЛ ҚАЗЫБЕКОВ**

Алия Тоймахановна Сулейменова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қ. Филиалы (11/5 үй, Қабанбай батыр көшесі, 010017, Астана, Қазақстан Республикасы), Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, <https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>, e-mail: suleimenova1972@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Қазақстандағы 1920–1930-жылдарда жүргізілген саяси қуғын-сүргіндердің жүргізілуі, большевиктік биліктің қазақ зиялы қауым өкілдеріне қарсы жүргізген қуғындау барысының тарихы мен мәні, кеңестік билік органдары жүзеге асырған саяси-қуғын-сүргіндер саясатының механизмдері көрсетілді. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* 1920–1930-жылдардағы партиялық тазалаулар мен саяси қуғын-сүргіндерге қатысты деректерді ғылыми айналымға енгізу. Қазақтан шыққан алғашқы агроном, ғалым, Петропавл губерниясында, Адай уезінде 1920-жылдардың басында басшылық қызмет атқарған Смағұл Сүлейменұлы Қазыбековтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі, 1929 жылы Алаш қайраткерлерімен бірге қуғындалуы, 1938 жылы ату жазасына кесілуі, отбасы мүшелерінің бастан кешкен зардаптары жайындағы архивтік құжаттар мен жарияланымдарды зерделеу. *Әдістері мен материалдары.* Жаңа методологиялық тұрғыдан зерделенген архивтік деректер мен ғылыми ізденістер зерттеудің материалдары ретінде қарастырылды. Архивтік деректер мен жарияланған ғылыми еңбектерге талдау жұмысы жүргізілді. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Жалпы ғылыми әдістер де (анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция) қолданылды. *Нәтижелер.* Большевиктік билік жүргізген «партиялық тазалаулар», саяси қуғын-сүргіндер қазақтың бас көтерер қайраткерлерінің, көзі ашық сауатты азаматтардың жаппай қуғын-сүргінге ұшырауы архивтік құжаттар мен фактологиялық деректер арқылы қайта қарастырылды. 1920–1930-жылдардағы «қазақ ұлтшылдығы», «контрреволюциялық ұйымдарды құруға қатысты», «өнеркәсіп орындарында бүлдіру жұмыстарымен айналысты» және т. б. айыптаулар жайлы жазылған еңбектер, архив деректері, тергеу істеріндегі

жауаптардың объективтік және субъективтік қырлары сияқты қордаланған мәселелер жаңаша бағалануы тиіс. *Қорытындылар.* 1925–1933-жылдары большевиктік эмиссар Ф. Голощекин қолға алған «Кіші Қазан» революциясының негізгі науқандарының бірі – 1929 жылғы «Алаштың қырық төресінің» тұтқындалуы, қуғындалуы процесі барысына тарихи баға берілді. Аталған науқанды жүргізу барысындағы саяси қуғын-сүргін құрбаны Смағұл Қазыбеков пен зардап шегуші ретінде оның жұбайы Мағрифа Қазыбекованың, ұлы Ерден мен қызы Елкенің өмірі мен қызметіне сараптама жасалды.

Түйін сөздер: агроном, саяси қуғын-сүргіндер, қазақ ұлтшылдығы, Кіші Қазан революциясы, С. Қазыбеков, А. Кенжин, М. Төлепов, Ф. Голощекин.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ИРН:BR24993057 Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» іргелі ғылыми жобаны жүзеге асыру жоспарына сай дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сулейменова А.Т. Қазақстандағы 1920–1930-жылдардағы саяси қуғын-сүргіндер құрбаны – ғалым, агроном Смағұл Қазыбеков.

МРНТИ 03.20

ЖЕРТВА ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 1920-1930-Х ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ: УЧЕНЫЙ, АГРОНОМ СМАГУЛ КАЗБЕКОВ

Алия Тоймахановна Сулейменова¹

¹Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в Астане, (д. 11/5, ул. Кабанбай батыра, 010017, Астана, Республика Казахстан), кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, <https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>, e-mail: suleimenova1972@mail.ru

Аннотация. *Введение.* История и сущность политических репрессий в Казахстане в 1920-1930-х годах, проводившихся большевистской властью против представителей казахской интеллигенции, отражены механизмы политико-репрессивной политики, проводимой советскими органами власти. *Цели и задачи исследования.* Изучение архивных документов и публикаций о жизни и общественно-политической деятельности первого казахского агронома, ученого, занимавшего руководящие должности в Петропавловской губернии, Адайском уезде в начале 1920-х годов, изгнании с деятелями Алаш Орда в 1929 г., расстреле в 1938 г., переживаниях членов семьи. *Методы и материалы.* Новые методологически изученные архивные данные и научные изыскания рассматривались как материалы исследования. Проведен анализ архивных данных и опубликованных научных работ. Также использовались общенаучные методы (анализ, синтез, обобщение, индукция, дедукция). *Результаты.* «Партийные чистки», политические репрессии, проводимые большевистской властью, были пересмотрены с помощью архивных документов и

фактологических данных о массовых репрессиях казахских деятелей, интеллигенции дореволюционного периода. В 1920–1930-е гг. появились такие обобщенные вопросы, как труды об обвинениях в «казахском национализме», «в создании контрреволюционных организаций», «занимался подрывными работами на производствах» и др., Данные архива, объективные и субъективные аспекты ответов в следственных делах. *Выводы.* В 1925–1933 годах была дана историческая оценка хода процесса ареста, изгнания «сорока главарей Алаша» 1929 года, одной из основных кампаний «Малой Казанской» революции, предпринятых Ф. Голощекиным. В ходе проведения данной акции была проведена экспертиза жизни и деятельности жертвы политических репрессий С. Казбекова и его супруги М. Казбековой, сына Эрдена и дочери Эльке.

Ключевые слова: агроном, политические репрессии, казахский национализм, революция Малый Октябрь, С. Казбеков, А. Кенжин, М. Тулепов, Ф. Голощекин

Благодарность. Статья подготовлена в соответствии с планом реализации фундаментального научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «ИРН: BR24993057 фундаментальные исследования основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

Для цитирования: Сулейменова А.Т. Жертва политических репрессий 1920-1930-х годов в Казахстане: ученый, агроном Смагул Казбеков

IRSTI 03.20

A VICTIM OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S AND 1930S: THE SCIENTIST AND AGRONOMIST SMAGUL KAZBEKOV

Aliya Toymakhanovna Suleimenova¹

¹Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (11/5 Kabanbai Batyr str., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan), Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, <https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>, e-mail: suleimenova1972@mail.ru

Abstract. Introduction. The history and essence of the political repressions carried out in Kazakhstan in the 1920s and 1930s, the course of the collapse of the Bolshevik power against representatives of the Kazakh intelligentsia, the mechanisms of the policy of political repression carried out by the Soviet authorities were shown. Goals and objectives of the study. Study of archival documents and publications about the life and socio-political activities of Smagul Suleimenovich Kazbekov, the first agronomist, scientist of Kazakh origin, who held a leadership position in the early

1920s in Petropavlovsk province, Aday uyezd, his exile with Alash figures in 1929, his execution in 1938, the consequences of family members. *Methods and materials.* New methodologically studied archival data and scientific research were considered as research materials. An analysis of archival data and published scientific works was carried out. The archive of the president of the Republic of Kazakhstan October Revolution, Goloshchekin *Results.* The "party purges", political repressions carried out by the Bolshevik authorities, the mass repressions of the Kazakh leaders, literate citizens with an open mind, were revised through archival documents and factological data. The collected issues of the 1920s-1930s, such as "Kazakh nationalism", "participated in the creation of counter-revolutionary organizations", "engaged in destructive work in industrial areas", etc., as well as works on accusations, archival data, objective and subjective aspects of answers in investigative cases, should be evaluated in a new way. *Conclusions.* A historical assessment of the process of arrest and exile of the "forty judges of Alash" in 1929, one of the main campaigns of the "little Kazan" revolution, undertaken by F. Goloshchekin in 1925-1933, was given. In the course of this campaign, an examination of the life and activities of S. Kazbekov and his wife M. Kazbekova, son Erden and daughter Elke were carried out as victims of political repression.

Keywords: agronomist, political repressions, Kazakh nationalism, Small October Revolution, S. Kazbekov, A. Kenzhin, M. Tulepov, F. Goloshchekin

Acknowledgements. the article was prepared in accordance with the plan of the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan for the implementation of the fundamental scientific project «Irn:BR24993057 fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full justification».

For citation: Suleimenova A.T. A victim of political repressions in Kazakhstan in the 1920s and 1930s: the scientist and agronomist Smagul Kazbekov // History of the Fatherland. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 91-104 (Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_91-104

Кіріспе. Алаш зиялылары «Кіші Қазан» науқаны кезінде алғашқылардың қатарында большевиктік билік басындағы Ф. Голощекиннің қаһарына ілікті. Алаш қозғалысының қайраткерлері, белсенділері, қазақ оқығандары, зиялы қауым өкілдері «буржуазиялық ұлтшыл», «контрреволюционер», «буржуазиялық мемлекеттердің агенттері» және «халық жауы» деп айыпталды.

Репрессия құрбандарын толық ақтауға байланысты құрылған комиссияның мүшесі ретінде Алаш тұлғаларына байланысты әлі де шешімін таппаған мәселелер бар ма? деген тілші сұрағына берген жауабында академик-ғалым М. Қойгелдиев: «Мақсат – халқына лайық таңдаған жолы үшін кінәлі саналып, жазаланған тарихи буынның қызметіне, бүгінгі ұрпағының көзқарасы мен ұстанымын білдіру. Яғни, біріншіден, өткен ғасырдың басында антифеодалдық және антиколониалдық сипатта өмірге келіп, қызметін ағартушылықтан бастап, халқын мемлекеттік ұлт деңгейіне көтеру ісін қолға алған Алаш буыны бастаған

қозғалысты қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы ретінде тану. Екіншіден, оның мақсатты қызметі нәтижесінде өмірге келген Алашорда үкіметі мен Алаш автономиясы қазақ мемлекеттілігін жаңғырту әрекеті есебінде мойындау. Үшіншіден, осы жал-пыұлттық азаттық қозғалысты бастап жүргізген оның басшылары мен қолдаушыларын азаттық қозғалыстың қаһарман тұлғалары ретінде мойындау. Осы ұсыныста табиғи тілектен артық нәрсе бар ма? Меніңше, жоқ. Бұл – біздің буын айтуға тиісті ақиқат» (Қойгелдиев: 2024).

Жұмыстың жаңалығы. Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметі қйраткерлерінің ұлттық мемлекет құру, ғылым мен білімді дамыту жолындағы істерін жалғастырушы, мемлекет және қоғам қайраткері Қазыбеков Смағұл Сүлейменұлының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіне қатысты ғылыми айналымға жаңадан енгізілген құжаттар сарапқа салынды. Саяси қуғын-сүргін құрбаны ретінде тізімге іліккен С. Қазыбековтың А. Кенжин, М. Төлепов, С. Сәдуақасов және т. б. қатарында тізе қоса еңбек еткені айқындалды. 1922 жылы Петропавл, Ақмола уездерінде жергіліктендіру, қазақтарды жерге орналастыру жұмысын жүзеге асыру барысында «ұлтшылдықпен» айыпталып, қызметтен босағаны, Адай уезінде болған қақтығыстарды басу үшін республика басшылығы тарапынан арнайы жіберілгені анықталды. Жаңадан ғылыми айналымға енгізілген 1929–1938 жылдардағы тергеу істерінің деректеріне сүйене отырып оның академик Н. Вавиловтың ғылыми экспедициясының құрамында Америка Құрама Штаттарында болғаны, агрономия, дәнді дақылдарды өсіру, тұқымдарды асылдандыру мәселелерімен айналысқаны көрсетілді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізі фактілер мен тарихи оқиғаларды нақты жағдайға сәйкес, олардың өзара байланысында қарастыруға мүмкіндік берген объективті қамту принципі болды. Жалпы ғылыми әдістер де (анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция) қолданылды. Архивтік деректер мен жарияланған ғылыми еңбектерге талдау жұмысы жүргізілді. Мақалада жарияланған мәліметтер дереккөздерге, саяси қуғын-сүргіндер мен ұлтшылдыққа, өндіріс орындарында террористік іс қимыл жүргізді деген айыптау мәселелеріне қатысты елеулі еңбектерге сүйенеді. Қазақстан Республикасы Президенті Архивіне сақтауға берілген ІХК, МҚК ведомстволарының арнаулы архивтерінің № 352 қорының 1928–1938-жылдардағы қылмыстық істері, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі Қазақ АКСР Бақылау комиссиясы – Жұмысшы-Шаруа инспекциясының № 44-қорының 1930–1935-жылдардағы істері қаралып, құжаттары сарапқа салынды.

Нәтижелер. Қазіргі уақытқа дейін зерттеушілер назарынан тыс қалып келген, көпшілігінің «күпия» айдарына сәйкес пайдалануға шектеу қойылған арнаулы архивтердің құрамындағы қылмыстық істердің деректері ғылыми талдау нысанына алынды. Ресей, Татарстан елдеріндегі саяси қуғын-сүргіндердің жүргізілуі, құрбандар мен зардап шеккендердің өмірі мен қызметі зерделенді. Үлкен террор, партиялық тазалаулар, В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық Ауыл шаруашылық академиясы (ВАСХНИЛ) Қазақстандық бөлімінің зерттеу жұмыстарына С. Қазыбеков, Ш. Күсепқалиев және т. б.

қатысуы сирек қорлар қатарындағы ғылыми еңбектер арқылы айқындалды. Қылмыстық істердің тергеу хаттамаларында келтірілген ауыл шаруашылығын отырықшыландыру, байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу, Қарсақпай кен орны мен Шымкент қорғасын зауытындағы қазақ жұмысшыларының жағдайы және т. б. қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық тақырыптарына қатысты ғылыми, ғылыми көпшілік әдебиеттер ғылыми-зерттеушілік мақсатта сарапталды.

Нәтижелер. XX ғасырдың аумалы-төкпелі 20–30-жылдарының оқиғасын баяндайтын құжат елге елеусіз қалған тұлғаның сұлбасын көрсетеді. Сұлбасы дейтініміз ол туралы деректер әлі де жанама күйде қалып отыр. Революцияға дейінгі кезеңде білім алған сауатты, білікті азаматтар большевиктік биліктің әкімшілік органдарында қызмет етуге тартылғандығы, 1929 жылғы тазалауларға іліккенге дейін Алаш қозғалысына қатысқандар билік басында отырғандығы мәлім. 1920–1946 жылдардағы халық комиссарларының құрамына зер салсақ, Алаш партиясының мүшелерімен қатар, ұлттық идеямен қаруланған қайраткерлер ел ертеңі жолында қызметке кірісті. Атап айтқанда А. Байтұрсынов (*Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 96, 97*) оқу ағарту халық комиссары, Ғұбайдолла Әлібеков (*Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 89*) әділет халық комиссары, Ш. Бекмұхамедов әділет халкомы (*Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 108*), Есенғали Қасаболатов қаржы халық комиссарының орынбасары (*Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 267*), Қалменов Атлаш жергілікті өнеркәсіп халық комиссары (*Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 28*), Жер ісі халық комиссариатын әр жылдары, Ә. Әлібеков (*Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 88*) басқарды. А. Кенжин (*Қазақстанның халық комиссарлары: 2004, 237*) оқу ағарту комиссарының орынбасары (1922), Ішкі және сыртқы сауда халық комиссары (1924–1928) және т.б. соңынан барлығы дерлік халық жауы ретінде ату жазасына кесілді.

Большевиктік биліктің басқару органдарында қызмет еткендердің көпшілігі Алаш қозғалысына тікелей қатыспаса да, оның идеясын өмірінің ұстанымына айналдырып, қоғамдық-саяси қызметінде берік ұстын етіп өтті. Ж. Мыңбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі жайлы зерттеу еңбектің авторы Ә. Спан: «Жалау Мыңбайұлы туралы «Алаштың» жастар арасындағы тірегі, филиалы» деген қорытындыға келеді. 1914 жылы алғаш Омбыда құрылған, ұйымдастырушыларының қатарында Асылбек, Мұратбек Сейітовтер, Мұхтар Саматов, Мағжан Жұмабаев, Смағұл Сәдуақасов, Ахмет Баржақсин, Шахмардан Әлжановтар, 1917–1918 жылдар ұйым қатарына Ә. Байдлдин, А. Сейдалин, Қ. Кемеңгеров, Ғ. Тоғжановтар толықтырды. 1917 жылы 1–4 қазанда «Бірліктің» кеңейтілген мәжілісі болып, оған 100-ге жуық өкіл қатысады деген мәлімет береді (*Спан: 2000, 56*). Орталық Қазақстанда өріс алған жастардан құралған «Бірлік» тобының мүшесі, жүздің қатарында Қазыбеков Смағұл Сүлейменұлы да болды.

Смағұл Сүлейменұлы Қазыбеков 1937 жылғы 21 маусымдағы тергеу хаттамасындағы жауабында: «Колчактың Далалық соты кеңестік биліктің пайдасына үгіт жүргізгенім үшін ату жазасына кесілдім, қашып құтылдым» деп

көрсетеді (*Алашорда ісі: 6 том, 269*). Бұл мәлімет қосымша дерекпен анықталып отыр. ІХК Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша 3-бөлімінің анықтамасында 1914–1937 жылдар аралығында революцияға дейінгі уақытта Омбы қаласында өмір сүрген «Бірлік» деп аталатын ұлтшыл жастар үйірмесінің мүшесі болғандығы аталып өтеді (*Алашорда ісі: 6 том, 273*).

РК (б) П Қазақ облыстық комитетінің өңірлердегі органдарында да жергілікті қазақ оқығандары қызмет атқарды. Омбы қаласында ауыл шаруашылық училищесін бітірген Смағұл Сүлейменұлы Қазыбеков те алғашқылардың қатарында жүрді. Бұл жөнінде архив деректері баян етеді.

Семей, Ақмола өңірлеріндегі губкомдардың жұмысын тексеруге барған уәкілетті өкілдер С. Сәдуақасов, А. Кенжиннің жергілікті жерлердегі билікті таратып, олардың орнына қазақ оқығандарын алып келуі жоғары партия билігі тарапынан қатаң сынға ұшырады. Ұлтшылдық ретінде айыпталды. Мәселелері арнайы қаралды да. ҚР Президентінің Архивінде сақталған төмендегі құжатта 1922 жылы Ақмолада болған оқиғаны баяндайды.

Орынбор қаласында РК(б) П Қырғыз (Қазақ) обкомы, Қырғыз (Қазақ) ОАК уәкілетті мүшесі Кенжиннің Иманәлі болыстық атқару комитетінің төрағасы Қарақұтовтың өлтірілуі бойынша істі толық тергеу үшін жаңа комиссияны жіберу мәселесі бойынша ерекше пікірі бар өтініші 1922 жылы 13 маусымда жасалды. А. Кенжин аталған өтініште РК (б) П губерниялық комитетінің шешімін мүлде дұрыс емес деп есептей отырып, себептерін нақтылап көрсетеді:

1. Төлепов, Куценко, Наймуш жолдастардан тұратын уәкілетті комиссияның тексеру материалы губерниялық комитет отырысында хабарланбады, осыған байланысты губерниялық комитет мүшелері комиссия жинаған материалдың мазмұнымен толық таныса алмады.

2. Иманәлі болысының атқару комитетінің төрағасы Қарақұтовтың зорлықпен өлтірілуі оқиғасын нақтылау дерегін комиссия толығымен табысты жүргізді деп есептеймін, бұл Қарақұтов ісіне тікелей немесе жанама түрде қатысы бар адамдардан алынған жауаптардан көрінеді, сонымен қатар тергеу азаматтың қандай негізде өлтірілгенін жеткілікті деректермен анықтап қана қойған жоқ. Қарақұтовтың өлімі, ал Мальцев пен Новокрещеневтің өлтірілуі жүйелі террордың нәтижесі екені сөзсіз анық.

3. Қарақұтовтың ісін тергеу барысында оның зорлық-зомбылықпен өлтірілуіне қатысты іске қатысқан адамдардан жауап алу кезінде нақтыланған басқа да қылмыстар анықталды және оларды комиссия жеткілікті түрде қамтыды.

4. Материалдың қаншалықты назар аударуға лайық екендігі туралы Революциялық трибуналдан қорытынды болған жоқ.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып және РК (б) П губерниялық комитетінің сот тергеу органы болып табылмайтынын айта отырып, комиссияны губерниялық комитет пен губерниялық атқару комитеті Иманәлі болыстық атқару комитеті төрағасы азамат Қарақұтовтың кісі қолынан қаза табу фактісін анықтау мақсатында ғана жіберген және мұндай факті толық анықталған. Кісі өлтіруге сыбайластардың: Сорокиннің, Лебедевтің, Ивановтың және

басқалардың бірқатар айғақтары, сондай-ақ бірқатар куәгерлердің айғақтары дәлелдегендей, мен РК (б) П губерниялық комитетінен басқа комиссия жіберуді мүлдем қажеті жоқ деп есептеймін, өйткені істі одан әрі қарай бағыттау трибуналдың материалды тергеуіне байланысты болуы керек. Сондай-ақ осы іске қатысуға тиіс басқа адамдарды тарту қажет.

Партия қатарын нығайту мәселесіне келсек, губерниялық комитеттің коммунистік ячейкаларға нұсқау беру, тексеру және олардың жұмысын жақсарту бойынша жұмысты ұйымдастыру үшін мықты жолдастарды жіберуі қажет еді, комиссияның жұмысына қарағанда жергілікті жердегі сауатты мамандардың жұмыс істегені әлдеқайда тиімді әрі дау-дамайсыз жүргізілетін еді» деп көрсетеді.

А. Кенжин мен М. Төлеповтың комиссиясына сенім артқан жергілікті тұрғындар орын алған бассыздықтар туралы өтініштер, арыз-шағымдар жасағандығын архив деректері көрсетеді. Петропавл уезі Жамантұз болысы № 1 ауыл тұрғыны Т. Найманбаев 1922 жылы 22 маусымда А. Кенжинге қылмыстық істі тергеу және материалдық шығынды өтеу туралы өтініші назар аудартады. Орысша сауатсыз Телтай Найманбаевтың хатын орысшаға Мағжан Жұмабаев аударады, оның орнына Уәлиахмет Исатаев қол қояды.

«Мен, Найманбаев, сәуір айында Көкшетау қаласына іс бабымен бардым, үйге келген соң мынадай оқиғаны білдім.

Столыпинский болысының Самохваловка поселкесінің азаматтарының бірінен 2 жылқы ұрланған екен, олардың ізі менің ауылымның жанынан өтіп кеткен. Жоғарыда аталған ауылдың жылқы іздеген азаматтары Явленский ауылынан келген, қарақшыларды ізін кесіп жүрген КомЧОН жасағымен кездеседі.

Осы отрядпен бірге Самохваловка поселкесінің азаматтары Лаврентий Лимор, Захар Лимор, Тихон Самохвалов, Митрофан Лимор және Петр Афанасьев ауылға келіп, барлығын тіптіп, қаруларын оқтап, ауылдың барлық азаматтарын соққыға жығып жазалайды. Нәтижесінде Қасым Тұндыбаевтың киіз үйінен екі тері тапқан: бірі қасқыр шауып өлтірген жылқының, екіншісі ірі қараның терісін тауып алған, содан кейін олар өздерінің жылқыларының терілері деп мәлімдеген. Олар төсегінде ауырып жатқан Тұндыбаевты қамшымен ұрып, тұтқынға алады, өздерімен бірге Тұндыбаевқа тиесілі екі бұқаны алып кетеді. Тұндыбаевтан және осы ауылдың тағы бір азаматынан Самохваловка поселкесіне бір сауын сиыр немесе қозылы бес қой ауылға жеткізуді талап етеді. Содан олар менің киіз үйіме кіріп, 200 миллион сом тұратын түрлі бағалы заттарды алып кетеді.

Шамамен айтқанда менің бір биемді, ер-тұрмандары мен арбаларымен қолды етіп алып кетті. Столыпинский поселкесіне жете бергенде биені қайтарды, азамат Тұндыбаев қашып кетті деген желеумен атылады. Кейін белгілі болғандай, Самохваловкадан келген жылқыларды Таранғұл болысына қарасты №4 ауылдың қырғыздары Нұрғажы Шамсутдинов пен Байбосын Алдабергенов ұрлап кеткен. Мен Петропавл қаласының маңында ұстаған кезімде Нұрғажы Шамсутдинов пен Байбосын Алдабергенов қылмыстық әрекеттер жасағанын

мойындады. Бұл барымташыларды бір жылқымен (екіншісін сатып жіберген) Явленскідегі халық сотына тапсырдым. Бірнеше бұқа мен жылқыны иелеріне қайтарып берді. Халық сотының үкімімен түрмеге түскен екі барымташының бірі қамаудан қашып құтылса, екіншісі шартты түрде бостандыққа шықты. Маған келтірілген материалдық шығынды бұрын айтқанымдай халық соты қараған жоқ. Губерниялық атқару комитетінің төрағасы жолдас Қазыбеков Губерниялық тергеу басқармасының бастығына тиісті тапсырма берді. Губерниялық тергеу агенті халық сотының шешімімен шартты түрде бостандыққа шыққан барымташыны ұстап, Петропавл қаласына КомЧОН басшысы Карягин мен оның хатшысы Сироткинді жауапқа шақырады. Маған жеткен мәлімет бойынша, мені ауылымда милиция өкілдері іздеп жүр. Егер мен олардың қолына түссем, онда мен де мергендердің қолынан құтылмаймын деп ойлау керек.

Мұндай жағдайлар қырғыз (қазақ) даласында жиі кездеседі. Милиция агенттері мен түрлі жасақтар (отрядтар) әлдебір қарақшыларды қуамыз деген желеумен жергілікті халықпен араласып, қиянат жасайды. Қырғыздарды заңсыз, сотсыз жолмен атып, мал-мүлкін тонап жатыр. Жоғарыда айтылғандарды айта келе, Кенжин жолдас, осы істі тергеп-тексеруді, кінәлі тұлғаларды қатаң жауапкершілікке тартуды, мені жергілікті биліктің зорлық-зомбылық әрекеттерінен қорғауды және менің материалдық шығынымды өтеу үшін жергілікті атқарушы органдарға тиісті ұйғарым шығаруыңызды сұраймын».

Алаш ардақтылары А. Кенжин мен М. Жұмабаевтың құжат арқылы кездесуін осы архив деректері айғақтайды^{1*} (Сүлейменова: 2012, 96, 190, 191-б).

Ұзақ сонар бұл ақпарат С. Қазыбеков басшылық еткен Петропавл уезінде орын алған оқиғаның баяндайды. 1922 жылғы 26 маусымда Қазыбековті қызметінен босату туралы шешімге қарсылық білдірген РКП(б) Қырғыз обкомы, Қырғыз ОАК уәкілетті өкілдері Кенжин мен Төлеповтің ерекше пікірі бар мәлімдемесі де Петропавл уезіндегі орын алған бассыздықтарды ауыздықтау әрекетін көрсетеді. Олар өздерінің қарсылықтарын бірнеше тармақтарға бөліп, дәлелдеуге тырысады.

«Қазыбековті губерниялық атқару комитетінің төрағасы қызметінен босату туралы губерниялық комитет бюросының қаулысымен келіспейміз және оны келесі себептер бойынша түбегейлі дұрыс емес деп санаймыз:

1. Біздің ойымызша, Қазыбеков жолдас губерниялық комитеттің пленумының қаулысына өз пікірін білдіруде айыпты ештеңе жасаған жоқ. Бюроның қабылдауға болмайтын, әдепсіз және т. б деп санайтын кейбір сөздері тек жүйке толқуы мен асығыс тұжырымның нәтижесі болуы мүмкін. Ал оның бюродағы түсіндірмесінен кейін бұл ұйғарымдарды біз қажетсіз деп санаймыз.

^{1*} Мағжан Жұмабаев 1919–1923 жылдары Ақмола губерниялық «Бостандық туы» газетінде, [Шолпан](#), «Сана» журналдарында, «Ақжол» газетінде қызмет істеп жүріп, халық ағарту жұмысына белсене араласады. Сол кезеңде қалың қауымға таныс поэмасы «[Батыр Баянды](#)» жазып, жарыққа шығарады. URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/> (қаралған уақыты 24 сәуір 2025 ж.)

2. Губерниялық комитет бюросының бұл мәселені талқылауға деген көзқарасын да дұрыс емес деп санаймыз: Қазыбековтың кандидатурасын талқылау кезінде мәселенің іскерлік жағы ескерілмеді. Сұрақтың ресми-құқықтық тұрғыда қойылуымен келіспейтін болсақ (мысалы: Қазыбековтың арызға қол қоюы туралы талап: «Өз пікірінің қателігін түсінуі» жайлы мәлімдемесі және т. б.), біз қазіргі уақытта губерниялық атқару комитетін өзгертуге жол бермеу туралы өз ойымызды, өз пікірімізді ұсынамыз.

3. Бұған қоса, бұл мәселеге губерниялық атқару комитеті төралқасы мен басқа органдар тарапынан барынша күш-жігер мен қаражат жұмсауды талап ететін қайта сайлау науқаны күтіп тұр. Бұған қоса, Кеңестердің губерниялық съезі келе жатыр, онда атқару комитетінің жылдық жұмысы туралы егжей-тегжейлі, толық есеп беру, тәжірибені ескере отырып, өткен жұмыстың кемшіліктерін жою қажет. Осыған орай, төрағаның ауысуы мен басқасын таңдау есеп беруде көрініс табатыны сөзсіз.

4. Қазыбековтың губерниялық атқару комитетіндегі көп жылғы төрағалық қызметінің нәтижесінде бөлімдермен берік, іскерлік байланыс орнатылды және нығайтты және белгілі бір бөлімнің белгілі бір аймағындағы мемлекеттік жұмыстың толыққанды жүргізілуіне қол жеткізді. Губатоком төрағасын басқа адаммен алмастыру жүргізіліп жатқан жүйелі, жоспарлы жұмысқа түбегейлі нұқсан келтіреді және жаңа адам айтарлықтай уақытын губерния кеңесінің жұмысымен жалпы танысуға жұмсайды.

5. Соңында, Қырғыз (Қазақ) обкомы, Қырғыз (Қазақ) ОАК директиваларын Ақмола губерниясының аумағында орындау барысында біздің қызметіміздің жүзеге асырылу қарқынын, тәртібі мен егжей-тегжейлерін жаңадан тағайындалған адам мүлдем білмейді, жаңа адам болады деген ұстаныммен ешбір жағдайда келісе алмаймыз. Соның салдарынан науқаннан хабарсыз қалу біздің болашақтағы барлық жұмысымызды айтарлықтай әлсіретеді. Сондықтан бюродан өз шешімін қайта қарап, Қазыбековті губерниялық атқару комитетінің төрағасы қызметінде қалдыруды сұраймыз.

Әйтпесе, РК (б) П өлкелік комитеті атынан санкция мәселесіне қатысты арнайы пікіріміз телеграф арқылы жеткізілген өлкелік комитет пен Орталық Атқару Комитетінен үзілді-кесілді жауап алғанша, сіздің шешіміңіздің орындалуын тоқтата тұруды ұсынып отырмыз».

Губерниялық атқару комитетінің төрағасы Қазыбеков 1922 жылы 6 шілдеде Қырғыз (қазақ) өлкелік әскери комиссариатқа, көшірмесін Қырғыз (қазақ) обкомына, Қырғыз (қазақ) ОАК төрағасы Меңдешевке, ХКК төрағасы Мырзағалиевке жіберуді өтіне отырып, жергілікті биліктің заңсыз әрекеттері туралы жеделхат жолдайды. Жеделхатта ол Петропавл уезінің аумағында әртүрлі желеулермен қырғыздардың (қазақтардың) өлтірілуі жиілеп кеткендігін атап өтеді. «ГПУ қызметкерлерінің Иманәлі болыстық атқару комитетінің төрағасын белгісіз себептермен тұтқынға алып, қашуға әрекет жасады деп атып өлтіргендігі жайлы ақпаратты маусымның басында алған. Ұлттық негізде осыған ұқсас адам өлімінің орын алуы және мұндай қылмыстардың ұлғаюының алдын алу мақсатында губком төрағасының рұқсатымен қабылданған губатком

төралқасының қаулысы негізінде Иманәлі болыстық атқару комитетінің төрағасының өліміне байланысты тергеу үшін құрамында Қырғыз (қазақ) Обкомы уәкілетті өкілі Төлепов, губмилиция бастығы мен губревтрибунал төрағасы Куценко бар ықпалды (авторитетный) төтенше уәкілетті тергеу комиссиясы жіберілді. Комиссия Иманәлі болыстық атқару комитетінің төрағасының өлімі және оның алдында жасалған үш қылмыс деректері алдынала жасалған жоспар бойынша жүзеге асырылғандығын анықтады. Бұл қылмыстардың бастамашысы губком мүшесі Вороновтың санкциясымен жұмыс жүргізген. Комиссия жұмыс істеген кезде Петропавл уезінің казагы, өлім орын алған ауданда тұратын Воронов үйінде демалыста болған. Осындай хабарлама алған соң Губком төралқасының қаулысымен Воронов қамауға алынады, комиссия қайтып кеткен соң губком мүшесі Сафроновтың талап етуімен, комиссияның баяндамасы мен Вороновты тұтқындау туралы мәселе губком пленумының мәжілісінің қарауына ауыстырылады. Тіптен басқа нәрсе болып шығады. Жауапты хатшы Данилов пен мүшелері Сафронов, Баталовтардың талап етуімен орын алған қылмыстарды қайта тергеу үшін басқа комиссия құрылады. Осылайша жоғарыда көрсетілген абыройлы комиссияның губком қаулыларына қарағанда күшінің жоғарылығына қарамастан сенімсіздік білдірілді, тергеу ісі тоқтатылды, қылмыскерлер сайран салып жүр. Мұндай қаулыға Қырғыз (қазақ) ОАК уәкілетті өкілдері Кенжин, Төлепов және губкомның басқа мүшелері қарсылық танытқанымен, аз ғана басым дауыспен ол қаулы қабылданып кетті. Мұндай қысымда жұмыс істеу мүмкіндігі жоқ деп есептеп, губатком төрағасы лауазымынан босату және менің орныма басқа біреуді тағайындау туралы арыз жазуға мәжбүр болдым» (ҚР ПА.139-қ. 1-т. 266 а-іс. 90–94-н.).

Қазыбековтың арызы губком төралқасының мәжілісінде Данилов, Сафронов, Баталов, Бейсенев, Межня және шешуші дауыс құқығымен Кенжин, Төлеповтардың қатысуымен қаралды. Бірінші үш дауыспен Қазыбеков губатком төрағасы лауазымынан алынып, оның орнына Шәріпов тағайындалды. Қазыбеков бұл қаулының күші жоқ екендігін, Орталық бекіткен лауазымынан Қырғыз (қазақ) ОАК, Қырғыз (қазақ) обкомының арнаулы нұсқауынсыз қызметті тапсырудан бас тартатынын, одан әрі қандай қадамдар жасау жайлы нұсқау күтетіндігін мәлімдеді. Орталықтың тарапынан шұғыл шаралар қолданылмаса, азық-түлік салығы науқаны, жаңа жер реформасы және т. б. маусымдық тапсырмалар өз уақытында орындалмай қалуы мүмкін екендігін, жауап күтетіндігін ескертеді.

Орынбор қаласында 1922 жылғы 16, 17 шілдеде өткен РК (б) ПҚырғыз (қазақ) облыстық комитеті төралқасының мәжілісі Ақмола партия ұйымындағы келеңсіз құбылыстар туралы мәселені қарады.

Қатысушылар: Асылбеков, Меңдешев, Полозов, Бақылау комиссиясының төрағасы Яковлев, облыстық жастар комитеттің хатшысы Алексеев, Қырғыз(қазақ) обкомы, Қырғыз (қазақ) ОАК уәкілетті өкілдері: Кенжин, Төлепов және Сәдуақасов. Қостанай губерниясынан: Тараненко және Банк. Ақмола облысынан: Шәріпов, Қазыбеков, Катченко, Бейсенов және Шаповалов.

Мәжілісте Қырғыз (қазақ) облыстық комитет пен Орталық Атқару Комитетінің уәкілетті өкілдерінің жұмыс туралы есебі тыңдалды.

Ақмола облысы бойынша Кенжин баяндайды: «Ақмола губерниясында болған кезінде губерниялық атқару комитетінің барлық губерниялық бөлімдері тексеріліп, нұсқау берілді. Бөлімдерден жазбаша есептер қабылданып, мұқият тексеріліп, жауапты басшылармен бірге талқыланды. Жалпы кемшіліктерден мыналар анықталды: халық комиссариаттарының несиелерді уақтылы ашпауы, банкноталардың тіптен болмауы және жергілікті салықтардың түсімдерін қоспағанда, мұндай ақшаның 4 ай бойы болмауы орын алды. Кейбір бөлімдер Орынбор қаласына қарағанда Сібір революциялық комитетімен тығыз байланыста. Барлық бөлімдердің ортақ кемшілігі де басшылардың жиі ауысуы.

Өңірлермен, сондай-ақ Орталықпен, Орынбор қаласымен байланысы әлсіз. Көптеген бөлімдер бір мезгілде 3 орталықтың: Мәскеу, Н-Николаевск және Орынбордың бұйрықтарын басшылыққа алады. Жергілікті жерлерде партиялық жұмыстың жағдайы әлсіз; аудандар өз міндеттерін мүлде білмейді немесе елестетпейді. Партия ұяларында одан да нашар; партияның тапсырмалары туралы шамалы болса да түсінік жоқ. Партиялық тәртіп те, Жарғы деген ұғым да жоқ. Полиция мен сот-тергеу органдарының қызметіне партия мүшелерінің және жалпы ұялардың анархиялық араласу құбылыстары бар.

Мәжілісте сөз алған Шәріпов: Кенжин жолдастың айтқан кемшіліктерін жоққа шығаруға болмайды. Оларға өткізілген көптеген іс-шаралар туралы айтылады, бірақ мұның қалай жүзеге асырылғанына ешқандай шектеулер жоқ, сондықтан мұның барлығын іс жүзінде жоқ уәкілетті адамдар жасаған сияқты. Губерниялық комитет олар келгенге дейін-ақ жалпы, атап айтқанда қырғыз (қазақ) кедейлері арасындағы жұмыстың жоспарын жасап, қабылдап, іс жүзінде жүзеге асыру үшін губерниялық атқару комитетіне берілді. Кейбір бөлімдерде олар келгенге дейін қырғыз (қазақ) жұмысшылар енгізілді.

Каулин жолдас: Ақмола губерниясында дау-дамайлардың болуын жоққа шығаруға болмайды. Бұл бүкіл ҚКСР-ге тән құбылыс. Ұйымның партиялық құрамы негізінен ұсақ буржуазиялық. Бірақ ол дау-дамайдың алдын ала алмаған уәкілдердің көзінше басталып кеткенін, ал [бұл үшін] уәкілдердің өздері кінәлі екенін айтады.

Шәріпов жолдас: Сафроновқа және басқа жолдастарға көптеген айыптар тағылды. Қазыбеков пен Бейсеновтің өзі оны губерниялық комитеттің жауапты хатшылығына ұсынып, Сафроновты жақтап, губерниялық комитет мүшелерінің пәтерлерін аралап, енді оны отарлаушы деп айыптайды. Келіспеушіліктер, тіпті, пролетарлық деп аталатын, Құмашев қарақшылары және соларға ұқсас басқалар қатысқан Қырғыз (қазақ) конференциясынан кейін туындайды. Губерниялық комитет те жер саясаты үшін айыпталды.

Губерниялық комитет губерниялық атқару комитетіне жер бөлімін ұйымдастыру жоспарын берді; соның ішінде Қазыбеков бар қырғыздар (қазақтар) жұмыс істеп жатыр, егер ештеңе жасалмаса, онда губерниялық комитет кінәлі емес.

Катченко жолдас: бұл жағдай жауапты қызметкерлер Шаповалов, Казбеков және тағы басқалардың бұзақылығын, бұзықтығын, маскүнемдігін көрсетеді.

Қазыбеков жолдас: Мен құрмаған топтар құрды деп айыпталып отырмын. Сафронов жолдасты губерниялық комитеттің хатшылығына ұсынуға келсек, бұл уақытша шара ретінде Чернядьев жолдасты бекіткенге дейін жүзеге асырылуы тиіс еді.

Сәдуақасов жолдас: Жауапты қырғыз (қазақ) жұмысшыларына тәртіп бұзды, маскүнемдік жасады деп тағылған айыптардың бәрі өздері спирттік ішімдіктерді дайындаумен айналысатын орыстармен қарым-қатынастың жемісі.

Дунаев пен Полозов: Олар уәкілетті өкілдердің жұмыс барысында тікелей міндеттерінен алшақтап кеткенін атап көрсетеді. Жарыссөзде Ишков пен Бейсенов сөз сөйледі.

Шешім қабылданды:

1. Халық комиссариаттарында қызметкерлердің жоқтығын ескере отырып, Кенжин мен Төлепов жолдастардың өкілеттіктері аяқталды деп саналады.

2. Ақмола партия ұйымының ахуалын жақсарту мақсатында кезектен тыс губерниялық конференция шақырылсын, оған облыстық комитет басшылығының қатысуы жеткілікті.

3. Ақмола губерниясының жауапты қызметкерлері арасында жол беруге болмайтын келіспеушіліктердің болуы танылсын және қажетті табандылықты, әдептілік пен ұстамдылықты сақтай отырып, оны жою үшін шешуші шаралар қабылдау губерниялық комитетке жүктелсін.

4. Губерниялық комитеттің назарын губернияның кейбір аудандарында жекелеген азаматтарды өлтіруден көрінген қылмыстық анархо-партиялық әрекетке аударып, губерниялық комитетті бұл құбылысты аяусыз жоюға міндеттелсін.

5. Ақмола губерниялық комитетіне өлкелік комитеттің үзілді-кесілді, анық және нақты циркулярына қайшы, Петропавл қаласында алкогольдік ішімдіктерді сатумен жаппай мерекелеуге рұқсат бергені үшін сөгіс жариялансын.

6. Қырғыздар (қазақтар) арасындағы, әсіресе халқы негізінен қырғыздар (қазақтар) тұратын губерниядағы жұмыстың ерекше және бірінші кезектегі маңыздылығын ескере отырып, губерниялық комитетке жұмыстың қарқыны мен көлемін жан-жақты арттыруға, қырғыздар (қазақтар) арасында облыстық комитет белгілеген бағдарламаға сәйкес әрі қарай жұмыс жүргізуге және жергілікті жерде айтылған барлық жағдай мен қажетті жұмыстарды бірінші ретпен қамтамасыз етуге міндеттелсін. Қырғыз (қазақ) халқының ана тілінде іс жүргізуін тиімді қамтамасыз ету, қырғыз (қазақтар) еңбекшілерін барлық басқару органдарына тарту және қырғыз (қазақтар) кедейлерінің мүдделерін кеңінен қорғау үшін барлық шаралар қабылдансын.

7. Ақмола губерниясынан Баталов пен Сафроновты кері шақырту расталсын.

8. Данилов жолдастың Мәскеуге, РКП Орталық Комитетінің қарауына кетуі расталсын.

9. Чернядьев жолдас Ақмола губкомының хатшысы болып бекітілсін» деген 16 тармақтан тұратын қаулы қабылданды.

Сонымен қатар жергілікті қаржының түсуінің елеулі еместігі мен шамалылығын ескере отырып, қырғыздарды (қазақтарды) милиция қатарына тарту саласындағы реформаны тез арада жүргізу үшін Ақмола губерниялық атқару комитетіне қысқа мерзімде ашаршылықтан азат аудандарда милиция және командалық құрамды қырғыздардан (қазақтардан) дайындау бойынша шағын мерзімдегі курстарды ашу үшін қорлар құру жайында өкілеттілік берілсін, қырғыз (қазақ) халқын оқытуға жеңілдетілген курстар жүргізу құқығы берілді (*ҚР ПА.139-қ. 1-т. 769-іс. 4–6, 8-п.*).

Бұл құжаттардан белгілі болғандай, С. Қазыбеков басшылық жасаған уақытта орын алған тәртіпсіздіктер, келеңсіздіктер бүкіл Қазақ Республикасында орын алған. Ұлы державалық шовинизм мен ұлтшылдық белең алып, жаңа мен ескінің күресі шиеленсікен кезең еді.

Ресейдегі үлкен террор тақырыбына қатысты тарихнамалық еңбегінде А. Литвин «террор» терминінің Роберт Конквесттің «Большой террор» кітабы орыс тілінде шыққаннан кейін танымал болғандығын көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, көптеген тарихшылар мен публицистер бұл терминді ең алдымен 1930-жылдардағы қуғын-сүргінге қатысты қолданады. Кеңестік Ресейде «үлкен» немесе «кіші» террор болған жоқ, бірақ 1918 жылы Үкіметтің Жарлықтарымен заңдастырылған соттан тыс атуды енгізу туралы (18 ақпан), қызыл террор (5 қыркүйек) және т. б. азаматтарға қарсы мемлекеттік террорды ең үлкен зардаптың қатарына жатқызады. Сталин Лениннің 1918 жылы негіз салып беріп кеткен репрессиялар жүйесін тоталитарлық жүйеге айналдырды, адам ойына келмейтін ұйымшылдықпен жүзеге асырылған жауыздық 1918 жылғы бастаманың жалғасы еді. А. Литвиннің есебінше 1918–1922 жылдары 1,5 миллионға жуық ресейліктер қызыл және ақ террордың құрбаны болды. Бұл көрсеткіш Үлкен террордың көрсеткіші емес пе? Әрине, 1930-жылдары адамдар соғыс құрбаны болған жоқ, «бейбіт» жағдайда жойылды.

Мемлекеттік қауіпсіздік органдары қылмыстық жауапкершілікке тартқан азаматтардың саны туралы статистикалық мәліметтер (КСРО-да «саяси қылмыстар» үшін жауапкершілік Қылмыстық кодекспен анықталды) 1930–1950-жылдары қуғын-сүргін күшейе түскендігін көрсетеді. 1918–1953-жылдары тек қауіпсіздік органдары 4 308 487 адамды тұтқындады, оның 835 194-і атылды (төртіншісінің біреуі дерлік). Көпшілігі – 3 778 234 адам – 1930-жылдары – 1950-жылдардың басында қамауға алынды, олардың 786 098-і атылды (*Литвин: 1997, 546–575*).

Жоғарыда еңбегіне сілтеме жасалған ресейлік тарихшы А. Литвин тергеу істері жайындағы ғылыми еңбегінде 1930-жылдардағы саяси мотивпен айыпталғандарға жасақталған тергеу істері мен кеңестік биліктің сот және соттан тыс процесстеріне талдау жасайды. «Қатігез заңдар, оларды өз бетінше түсіндіру, қорқынышқа толы пікірлер, үштік құрылымдардың тергеушілері мен басқа да қызметкерлерінің шаласауаттылығынан тергеу хаттамалары бір тектес сарында құрастырылды. Олардың барлығы тұтқындалғандарды «терроршыл»,

«ұлтшылдық» немесе «шпиондық» қызметке айыптауды жүзеге асырды. Оларда қылмыстарды бұлтартпайтын заттай айғақтар болған жоқ, тұтқындарды оның өзінің «көрсетулері, доностар мен сговорлар негізінде соттады. 1930-жылдардағы саяси негізде айыпталушылардың (РКФСР ҚК 58-10-бабы) тергеу істері көптомдық болды. Олардың ішінде тергеу хаттамалары, тұтқындау және пәтерлерін тінту жөніндегі ордерлер, бетпе-бет кездесу материалдары, арыздар, «айыпталушылардың «мойындаулары», «куәгерлердің доностары мен откровениялары, үкімдер, көпшілігінде ату жазасының орындалғаны жөніндегі анықтамалар бар. Белгілі қоғам қайраткерлеріне қатысты болғанда (Татарстанда, мысалы жазушы Ибрагимовтың, тарихшы Х. Атласовтың және т. б.) айыптау томдарына құпия қызметкерлер (сексот), ПХК тартқан күдіктінің жақын айналасындағы адамдарынан жеткізілген донесениялар енгізілген бақылау істері жасақталатын. Саяси қуғын-сүргін қрбандарын ақтауға байланысты қылмыстық құрамының болған болмағандығы жайлы құжаттардан тұратын жеке іс құрастырылды. Ату жазасына кесілуі жылдам орындалғанымен, ақтау процесі ұзақ жүргізілді. Бұл еңбегінде автор «Үлкен террордың кезіндегі тергеу істері ресей тоталитаризмінің тарихи дереккөзі, оның жауыздығының, шексіз қатігездігінің, адам мен адамзаттың қандай да бір құқығын мойындамағандығының айғағы» деп көрсетеді (*Литвин: 1995, 170–176*).

Отыз жыл бұрын саяси қуғын-сүргін құрбандарының 1920–1950-жылдардағы тергеу істерін ғылыми айналымға енгізуді ресейлік тарихшылар қолға алған еді. Қазақстандық тарихшылар еліміз егенмендік алған кезде ішін-ара тергеу істеріне сілтеме жасауға мүмкіндік алды. Ал 2020 жылы 1920–1950-жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі арнайы комиссия ққрылған соң арнаулы архивтердегі тергеу материалдарына санаулылардың ғана қолы жете алды. Мемлекеттік комиссияның бағдарламасымен шығарылған іргелі фактологиялық еңбек 2023 жылы зерттеушіге жол тартты.

«Алашорда ісі» атауымен жарияланған он екі томдық арнаулы архивтердегі сақталған қылмыстық істердің жинағы жоғарыда аты аталған Қазыбеков жайлы біршама ақпарат береді. Аталған жинақтың 9-томы «Алашорда жағындағы дәулеттілер» деген атаумен Алашорда үкіметінің қызметіне белсене араласып, қаржылай, рухани, ұйымдастырушылық демеушілікте болған, кеңес өкіметі мен большевизм идеяларын қабылдамаған дәулетті адамдар (байлар) туралы ғылыми айналымға енбеген арнаулы архивтерде сақталған құжаттармен топтастырылған. Жинақтың құрамына енгізілген қылмыстық атқару істеріндегі тергеу хаттамаларында жеке тұлғалардың жауаптары бар. Кенжин мен Төлеповтың комиссиясының қарауына ілінген Қазыбеков (Қазыбеков) жайлы мәлімет назар аудартады. 1937 жылғы 19 сәуірде Б. Қарсақпаевтың қосымша тергеу хаттамасында: «Қазыбеков Смағұл менің алыс туысым, ол да мен секілді «ибескі» атасынан шыққан, кішкентай кезімнен танимын. Ол Атбасарда және Петропавлда оқыды. 1920 жылы кездестім. Сол жылы Қазыбеков Смағұл Жезқазғаннан Қарсақпайға келді және өзімен бірге 12 адам қызыләскерді ертіп келді. Енді есіме түсті, 1919 жылы Атбасар уездік ревкомының нұсқаушысы Шоқан Нұрымовпен бірге Жезқазғанға келіп, аудандық комитеттің төрағасы

ишан Ахмет Оразовты қызметінен босатып, оның орнына Ыбырай Толысбаевты сайлап кеткен болатын. Қазыбеков Қарсақпайға 1920 жылы келгенде жүн, шикізат және түйе разверсткасын жүргізіп, мен соған көмектескен болатынымын. 1920 жылдың қысында Қазыбеков Атбасарға кетіп қалды, 1927 жылға дейін көрген жоқпын» деген ақпарат береді (*Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том: 2023, 384, 385*).

1937 жылы жүргізілген контр-ұлтшыл ұйымдардың қызметі туралы тергеу материалдарында М. Жылқыайдаров деген азаматқа қойған сұрағында тергеуші өзіңіздің контрреволюциялық ұйымдармен байланысыңызды 1922 жылдан бастап айтып беріңіз деген талап қояды. «Ысмағұл Қазыбековпен жастайымыздан байланыстамыз. Біз екеуміз бір ауданнанбыз, революцияға дейін бастауыш мектепте бірге оқыдық. 1921 және 1922 жылдары Қазыбеков Ақмола губаткомының төрағасы болды. Сол кездің өзінде Қазыбеков ұлтшыл болатын. Ол сәдуақасовшылдардың ықпалында болды. Онымен тұрақты түрде байланыс жасап тұрды. Губаткомның төрағасы қызметін өзінің пайдасына пайдаланып жүрді, ақ гвардияшылар Асанқожа Қошамбаев пен Мұхамедия Бұрханов және ишан Әлім Байғазинді қуғындаудан құтқарып, жасырынып қалуына көмектесті. 1922 жылы Қазыбеков губатком төрағасы қызметінен босатылып Орынборда адайлар мен түркмендердің арасындағы жанжалды реттеу жөніндегі уәкіл болып тағайындалды. Адай округіне барудың орнына Қазыбеков 1922 жылы мамырда Орынбордан Мәскеуге ұлтшылдар Сәдуақасовпен және Бөкейхановпен кездесуге кетіп қалды. Бұл кездесу алдын-ала келісілген болуы мүмкін. Бөкейханов ол кезде Семей губаткомының төрағасы болатын, Сәдуақасов Қырғыз (Қазақ) ОАК хатшылығынан ұлтшылдық қызметі үшін лауазымынан алынған еді. Орынборға мен Қазыбековпен бірге келдім де оның шақыруымен Мәскеуге бірге жолға шықтық. Мәскеуде Сәдуақасов пен Абдул Бөкейханов тоқтаған қонақүйге тоқтадық. Ол жерде 15 күндей тұрдық. Осы уақыт ішінде бірнеше рет әңгімелестік, Сәдуақасов оны үнемі аңдып жүретініне шағымданды, контр-революциялық пікірлер айттық. Төртеуіміздің пікіріміз Қазақстаннан орыстарды қуу керек және орыстардың ықпалын жою керек деген бағытта тоқайласты. Бұл уақытта Қазыбеков, Бөкейханов және Сәдуақасов Рысқұловпен бірнеше рет кездесті. Осындай кездесулердің біріне мен де қатыстым. Бір күні маған қонақүйге Рысқұлов келетіндігін хабарлады. Кешке Рысқұлов келді. Ұлтшылдық рухта оған Қазақстандағы жағдай туралы ақпарат берілді, Сәдуақасовты қызметтен босатып, партиядан шығарды, ұлтшылдарға қарсы бір науқан жүргізіліп жатыр деген сарында ақпарат жасалды» деп жауап берді. Жылқыайдаров Қазыбековпен тағы бір кездесуі жайлы айтты. Қазыбековтың Танашевпен, Мұстафа Шоқайдың тапсырмасымен келген Чайкинмен кездесулері жайлы баяндап береді. «Осыдан соң Қазыбеков 1925 жылға дейін Мәскеуде бұрынғы Петровско-Разумовский академиясында^{1*} оқыды да, шетелге ғылыми іссапарға кетті. 1926 немесе 1927

^{1*} Петровский ауыл-шаруашылық академиясы — Ресей империясының жоғары аграрлық оқу орны. 1923 жылы желтоқсанда КСРО ХКК Петровский ауылшаруашылық академиясын К.А. Тимирязев атындағы

жылы Қазыбеков шетелден оралды, 1927 жылы Қарсақпай ауданындағы Ақшұқыл немесе Қызыл тұрма өңіріндегі, Ағыбаевтардың және Түйебаевтардың ауылына келді. Ағыбаевтардың үйінде Қазыбеков байлардың контрреволюциялық жиналысын өткізді, оған Хасен Қасқабаев, Ахметбек Баймендиев (ол қазір Қарсақпай ауданында малшылықпен айналысуда), Батырбек Баймендин, Нұрмұхамед Оразалин (соңғы екеуі қайтыс болды) қатысты. Осы жиналыста Қазыбаев кеңес билігіне қарсы күресті күшейту туралы мәселені көтерді. Қазыбеков Ағыбаевтардың немере інісі болатын. Оның келуіне орай және Ағыбаевтардың ұлына қыз айттыруына орай арнайы контрреволюциялық жиын өткізу үшін той ұйымдастырылды. «Қазақтарда фабриканттар мен помещиктер жоқ, қазақтардың кәмпескелейтін түгі де жоқ, қазақтар малсыз өмір сүре алмайды, сондықтан кәмпескеге қарсылық көрсету керек, малды бермеу керек, көтеріліс ұйымдастыру арқылы бағынбау керек» деген үгіт насихат жүргізді. Осы ұйымның ісі бойынша 40-тан астам адам тұтқынға алынды» деп көрсетеді. Сонымен қатар Жылқыайдаровтың көрсетуінше Қазыбеков 1928 жылы тұтқыннан қашып құтылады да, екеуі Қызылорда қаласында тұрады, Қазыбеков Қазақ су шаруашылығы, немесе Жер ісі жөніндегі халық комиссариатында, Жылқайдаров Қорғаушылар алқасында қызмет етіп жүріп жиі араласып тұрады. Осы уақытта екеуі кеңестік билікпен күрес жүргізу керектігі туралы жиі талқылап отырады. Өңгіме барысында Қазыбеков шетелге барған кезінде Шоқаевпен кездескені жайында айтты деп көрсетеді. Шоқаев сол кезде оған шетелдерден қолдау іздеу және кеңестік билікпен белсенді түрде күрес жүргізу туралы тапсырма берді деп айтады. Тергеушінің «Қызылордада сіздер кіммен байланыс жасадыңыздар деген сұрағына «контрреволюциялық келіссөздерімізді екеуміз ғана бір-бірімізбен жүргіздік, одан әріге бармадық. Бірақ Қазыбеков Қазақорман шаруашылығы тресінің меңгерушісі Аспандияр Кенжин мен Камал Ысқақовпен жақсы араласып тұрды» деген сипатта жауап береді (*Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том: 2023, 388–390*).

Ә. Байділдинның 1929 жылғы 25 шілде – 1 тамыз аралығында берген тергеу хаттамасында С. Сәдуақасовтың Семей, Қостанай өңіріндегі ұлтшылдық істері жайлы баяндап береді. Сонымен қатар ақмолалық уәкілетті өкілдер Кенжин мен Төлеповтың да осындай жағдайға ұшырағандарын атап өтеді. «Олар біздің жақтастарымыз Қазыбеков, Бейсенов, Ж. Садуақасов (Кеңестердің III съезі кезінде бізден айырылып кетті), Сейдалин, Мұхамедов, Айбасов және тағы басқалардың көмегімен колонизаторларға қарсы күресті бастадық. Олар алашордашыларды белсенді түрді қатарымызға қосып алды. М. Жұмабаевты губерниялық аштықпен күрес комитеті басшысының орынбасары, Тілеулинді губерниялық денсаулық сақтау комитетіне және т. б. жұмысқа алды. Осындай әрекеттері үшін оларды обком кері шақырып алды, ал Қазыбеков партиядан

шығарылды» деп көрсетеді. (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том: 2023, 454-б.).

Д. Әділевтың 1928 жылы 27 желтоқсандағы жауап алу стенограммасында көрсетілгендей: «Иә, кешірім сұраймын, мен ол кезде әлі большевикше ойлана алмайтын едім, нағыз ұлтшыл болатынымын. Бөкейханов Алаш партиясының ұйымдастырған бағдарламасын дамытты. Оған қарсы ол кезде медицина мектебінде оқитын Әлжанов қарсы шықты. Ол орта жастағы адам болатын. Әлжановты Мұқан Әйтпенов және, қателеспесем кейіннен чехословактар Петропавлда атып өлтірген Қазыбеков қолдады» деген мәлімет қалдырады (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том: 2023, 206).

Е. Байғаскин 1929 жылғы 4 желтоқсандағы тергеу ісіндегі жауабында: «1921 жылдың соңы және 1922 жылдың басында кеңестік биліктің барлық шараларында алашордашылар басқа сипатта және басқаша ұйымдастырушылық түрінде жұмыс жүргізді. Ақмола, Семей губернияларындағы атқару комитеттері мен губкомның ұйымдастыру бөлімдерінің барлығының басшылығында алашордашылар отырды. Семей губерниясында Абдулла Бөкейханов, Ақмолада – Қазыбеков Смағұл отырды. Атқару комитеттерін басқарып отырған осылар тек қана қазақ қызметкерлер қатысатын қазақ жиналыстарын өткізетін. Осы мәжілістерде қазақ тұрғындардың арасында жүргізілетін саяси іс-шаралар мен олардың жүргізілу әдістері талқыланатын және шешімдер қабылданатын. Осы жиындарда қабылданған шешімдер партия және кеңес органдарының басшылары арқылы жүзеге асырылатын. Осы сияқты жиындар уездік, болыстық және ауылдық көлемде төменгі тармақтарда өткізілуі тиіс болды, бірақ ол жүзеге аспады. Аталған жиындарды өткізу туралы баспасөз бетінде ашық жарияланып отырды. Осы тақырып туралы Ғаббас Тоғжановтың мақаласы «Еңбекші қазақ» газетінде 1922 жылы жарияланған болатын (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том: 2023, 473-б.).

Д. Әділевтың 1928 жылғы 28 желтоқсандағы жауабында Бірімжанов, Битлеуов, Қазыбеков, Танашевтердің шетелге кеткені жайлы айтады. Оларға ақша, шетелдік мандат, рұқсаттамалар беріліп, Берлинге кетті (Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том; 2023, 188-б.).

Ал шетелге оқуға аттанған төртеудің бірі Дамулла Битілеуов 1929 жылғы 3 қаңтардағы жауабында: «Ташкент қаласына келгенімде шетелге оқуға студенттерді жіберіп жатқанын естідім. Менің оқуға қатты әуесім кетті, бірақ ешқандай дайындығым жоқ еді. 4 қазақты жіберу туралы қаулы шығарылғанымен, баратын адам жоқ болғандықтан арыз жаздым да, Алматыға ашыққандарға көмек көрсету ұйымына аттандым, онда ұсақ малды ірі қараға айырбастаумен айналысатын уәкіл болдым. Осы уақытта мен Ташкенттен барлық істі тапсырып, Германияға сапарға кету үшін Ташкентке келу туралы жеделхат алдым. Үйге соқпадым. Қобалжып тұрсам да баруға шешім қабылдадым. Менімен бірге Бірімжанов, Қожановтың әйелінің інісі Мұнайтпасов болды. Бұл екеуінен басқа менімен бірге Қазыбеков барды. Германияға келген соң Бірімжанов ауылшаруашылық факультетіне, Қазыбеков те соған түсті. Бізбен бірге өз қаржысымен барған Танашев деген біреу болды.

Ол Фрейбург қаласында былғары өңдеу мектебіне түсті. Екі айдан кейін оқуын тастап қайтып кетті (*Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том: 2023, 302-б.*).

Тергеу істеріндегі жауаптардан белгілі болғандай С. Қазыбеков бірнеше рет шетелде болғаны айқындалуда. Шетелде болған уақытын: «1929 жылғы ақпаннан қараша аралығында Дәнді дақылдар тресінің бағыты бойынша дәнді дақылдар шаруашылығын зерттеу үшін Америка Құрама Штаттарында ғылыми іссапарда болдым, Нью-Йорк, Чикаго және АҚШ-ң басқа штаттарында болдым, сонымен қатар жол-жөнекей Варшава, Берлин және Парижге соқтым. Варшавада бір тәулік, Берлинде 1–1, 5 аптадай, Парижде 7 күнге жуық болдым. «Шетелде таныстарыңызды кездестірдіңіз бе» деген сауалға «ешкімді кездестірмедім, тек Берлинде Сауда өкілдігінде істейтін омбылық танысым Березовскийді жолықтырдым» деп көрсетеді.

Анықтамалық еңбектерде Смағұл Сүлейменұлының академик Вавиловтың экспедицияларының құрамында болғандығы туралы деректер бар. Ал атақты генетик ғалым, академик Н. Вавилов Түркістан қаласында болғанда С. Қазыбековтың онымен кездеспеуі мүмкін емес. 1933 жылғы 13, 14 мамырда Түркістан қаласында каучук шаруашылықтарын аудандастыру жөніндегі комиссия отырысы өткізілген. Облыстық мемлекеттік архивте сақталған құжатта осылай аталған жиналысқа академик Н. Вавилов төрағалық еткен. Облыстық газет тілшісі Л. Ковалева әлемге әйгілі ғалымның ғылыми ботаникалық-агрономиялық 6 елге жасаған экспедициялары Парсы еліне, Түркістанға және таулы Тәжікстаннан басталғандығын ерекшелеп атап өту қажет дген байлам жасайды (*Ковалева: 2018*).

1937 жылғы 21 маусымдағы хаттамада «Контрреволюциялық ұйымның мүшесі ретінде тұтқындалғаныңызды қабылдайсыз ба» деген сауалға, «жоқ қабылдамаймын» деп жауап береді. 1 тамызда Қазыбековтың контрреволюциялық ұйым туралы көрсететіндігі жайлы акт құрастырылған. «Егер менен айыптауларды алып тастаса, және тұтқыннан босатуға сөз беретін болса, мен контрреволюциялық ұйым туралы айтып беремін» деп айтты (*Алашорда ісі. 1920–1940. Құжаттар мен материалдар. 6 том: 2023, 269-б.*)

«1922 жылы жерге орналастыру мәселесі бойынша таптық принципті есепке алмастан, ауылдың ішінен байларға жер бөліп берді, орыстар мен басқа ұлт өкілдерін шығарып жіберді, осылайша ұлтараздықты қоздырды», «1927–1928 жылдары ғылыми іссапар түрінде контрреволюциялық ұйымдардың тапсырмасымен шетелге барып, ақ эмигрант, контр-ұлтшыл ұйымның жетекшісі Шоқаев Мұстафамен кездесті, оған Қазақстандағы контрреволюциялық жұмыстардың барысын баяндады, сөйтіп одан Қазақстанда контрреволюциялық жұмыстарды жалғастыру туралы тапсырма алды. КСРО-ға қайтып келген соң контрреволюцияшыл ұлтшыл ұйымның жетекшілері Рысқұлов, Нұрмақов, Қожановтарды хабардар етті», «1928 жылы байларды тәркілеу кезінде Қарсақпай ауданының Ақшұқыл деген жерде Агбаев, Х. Қасқабаев (хан, қазір Ауғанстанда эмигрант) және т. б. кездесіп, контрреволюциялық жиналыс өткізді, осы жиында кеңес билігімен ұйымдасқан күрес жүргізуге, контрреволюциялық

жұмысты күшейтуге үгіттеді», Контрреволюциялық жұмысын Шымкент қаласында жалғастырып, контрреволюциялық ұйымның мүшелері Баймұқан Бигенов, Қарсақпаевпен байланыс орнатып, олармен контрреволюциялық жиналыс өткізді», «1936 жылы Ащысай полиметалл комбинаты мен Шымкент қорғасын заводында диверсиялық-бүлдіру тобын Жылқыайдаров арқылы ұйымдастырды. Онымен байланысты шпион Бекарысов арқылы жүргізді», «Контрреволюциялық ұйымға 28 адамды тартты» деген айып тағылды

1938 жылы 19 ақпанда Қазыбековты РКФСР Қылмыстық-атқару кодексінің 319, 320 баптарын басшылыққа ала отырып, РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 58-7, 58-8 және 58-11-баптарында көрсетілген қылмысты жүзеге асырды деп ең ауыр жаза – атуға үкім шығарды. Үкім сол күні Шымкент қаласында орындалды (*Алашорда ісі.1920–1940. Құжаттар мен материалдар. 6-том: 2023, 273-б.*).

Әрбір құжаттың, әрбір есімнің артында бір әулеттің, бір елдің тұтас тарихы хатталып жатыр. Тергеу материалдарының әрбір дерегін архив құжаттарымен дәйектеу арқылы, XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ қоғамының дамуын зерделеуге мүмкіндік беріледі.

Ғалым, агроном, саяси қуғын-сүргін құрбаны жайлы өмірбаяндық деректер энциклопедиялық сөздіктер мен анықтамалықтарда кездеседі.

Олар: Қарағанды облысының энциклопедиясында: «Смағұл Сүлейменұлы Қазыбеков (1897–1938), қазақтан шыққан алғашқы агроном, биолог-генетик ғалымдардың бірі, академик Н.И.Вавиловтың шәкірті. Жезқазғанның түлегі. Мәскеудегі Тимирязев атындағы ауыл шаруашылық академиясын бітірген (1922). 1920-жылдар аяғында Солтүстік және Оңтүстік Америкада Н. И. Вавиловтың ботаника-агрономдық экспедициясының құрамында болған. 1925 жылы ҚазАКСР-да құрылған жер шаруашылығы халық комиссариатында жұмыс істеген. 1925–1926 жылдары Англияға тәжірибе алмасу үшін барған топтың құрамында болды. 1937 жылы тұтқындалды. 1938 жылы ату жазасына кесілді» деп қысқаша қайырады (*Қарағанды. Қарағанды облысы. Энциклопедия, 2006*).

Ал Алматы қаласының Азалы кітабында «1897 жылы туылған. Қарағанды облысы Қарсақпай ауданының тумасы, қазақ, ҚКСР Жер шаруашылығы Халық комиссариатының тұқым тану бөлімінің меңгерушісі. Алматы қ. Тұрған 1938 жылы 19 ақпанда КСРО Жоғарғы Соты Әскери Алқасының Көшпелі соты тұтқынға алған. Атылған. 1957 жылғы 21 желтоқсанда КСРО Жоғарғы соты Әскери Алқасының қаулысымен ақталған» деп көрсетілген. (*Книга Скорби – Азалы Кіман*).

Сонымен қатар интернет желісіндегі деректер базасы мен сайттарда да мәліметтер бар. «Центр Азия Казахстан» сайтында: «Казбеков Исмагул Сулейманович. 1897 жылы туылған, 1938 ж. қайтыс болған. Қарсақпай болысында дүниеге келген қазақ. Омбы ауылшаруашылығы орта училищесін (1912), Тимирязев атындағы ауыл шаруашылығы академиясын (?) бітірген. Адай уездік атқару комитетінің төрағасы (08.1921–), Ақмола губерниялық атқару комитеті төрағасының орынбасары (10.1921), Ақмола губерниялық атқару

комитетінің төрағасы (17–26.06. 1922). 1922 жылы 19 маусымда Ақмола Губерниялық Бақылау комиссиясының қаулысымен «арақ ішкені, буржуазиялық элементпен байланысы және партиялық этиканы сақтамағаны үшін» партиядан шығарылды. 1922 жылы 24 тамызда РК (б) П Қазақ обкомының төралқасының шешімімен Казбеков (ол?) Адай уездік атқару комитетінің төрағасы болып тағайындалды. 1926 жылы Ақмола губерниясында басшылық қызметте, 1928 жылы Ақмола округтік халық ағарту бөлімінде (меңгеруші ?) басшылық қызметте. 1920-жылдардың соңында Ташкентте Жер ісі жөніндегі институттың бөлім меңгерушісі болып қызмет атқарды. АҚШ-да ұзақ мерзімді ғылыми іссапарда болды. ВАСХНИЛ дің Орта Азия мен ҚКСР бойынша бөлімінің меңгерушісі лауазымында болды. Қазақ Жер ісі институтының тұқымтану бөлімінің меңгерушісі (? –1937). 1937 жылы 21 маусымда (немесе 21 шілде) тұтқынға алынған. 1938 жылы 19 ақпанда КСРО Жоғарғы Сотының Әскери Алқасының Көшпелі сессиясы Алматы қаласында ең жоғары жазаға кесуге үкім шығарған. Жұбайы – Мағрифа Мырзағұлқызы Казбекова (1903–1982), Орта Азия медицина институтын бітірген, Ташкент (1929), дәрігер, 28.07.1938 жылы 28 шілдеде тұтқындалған. АЛЖИР лазаретінде дәрігер, ал 1943 жылдан бастап меңгерушінің орынбасары, 1945–1947 жылдары –ПХК ГУЛАГ жапон әскери тұтқындарына арналған Балқаш лагерінің лазаретінің меңгерушісі, 1947–1974 – Балқаш қалалық ауруханасының жұқпалы аурулар бөлімінің дәрігері, меңгерушісі қызметтерін атқарды. Облыстық және қалалық кеңестің депутаты. «Еңбек Қызыл Ту» орденімен «КСРО денсаулық сақтау ісінің үздігі», «Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген дәрігері» атақтарымен марапатталған. Ұлы Ерден (1927 ж.т.), медицина ғылымдарының кандидаты, қызы Елке (1937 ж.т.) (*Centrasia.org/person*).

1937 жылғы 21 маусымдағы тергеу хаттамасында С. Қазыбеков отбасы жайлы: інім – Мейрамбай Сүлейменов, 16 жаста, әйелім Мағрифа Қазыбекова – Ташкенттегі Тері-венерология институтында дәрігер, аға ассистент, екі кішкене балам бар» деп көрсетеді. (*Алашорда ісі.1920–1940. Құжаттар мен материалдар. 6-том: 2023, 208-б.*).

Ұлы Ерденнің тағдыры әзірге белгісіз. Оның әскери қызметте болғанын төмендегі деректер көрсетеді. Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Орталық архивінің карточкасындағы деректер бойынша ол әскери дәрігер қызметін атқарған. Әскери қызметшілердің есепке алу-қызметтік картотекасында: «Ерден Ысмағұлұлы Қазыбеков 1926 жылы 12 мамырда туылған. Туған жері Өзбек КСР, Ташкент облысы, Ташкент қ. Медицина қызметінің аға лейтенанты. Әскерге шақырылған орны: Балқаш қалалық Әскери комиссариаты, Қазақ КСР, Қарағанды облысы, Балқаш қ. Әскери қызметті бастаған уақыты: 27 ақпан 1945 ж. Қызмет еткен бөлімі: 58 зконап 16 сд ОрВО. Қызметті аяқтаған уақыты: 06.04.1950 ж.» деген деректер бар (*ЦАМО. Учётно-послужная картотека*).

Ал қызы Елке жайлы жарияланған мақалада: «балаларды қабылдау-тарату бөлімінде және АЛЖИРде өткізген балалық шағына қарамастан Елке Смақұлқызы өзін бақытты санайды. Оның мейірімді, қамқор күйеуі Мұрат

Оспанов, төрт баласы бар, оларды мақтан тұтады. Елке Смағұлқызы қалалық білім бөлімінде ұзақ уақыт жұмыс істеді, одан соң Жезқазған медицина училищесінде оқытушы және директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары қызметін атқарды. «КСРО Денсаулық сақтау ісінің үздігі» белгісімен марапатталған. Облыстық денсаулық сақтау бөлімі мен Медицина қызметкерлері кәсіподағының орталық комитеті жанындағы Құрмет Кітабына есімі енгізілген Анасы Мағрифа Мырзағұлқызы құжаттары мен пайдаланған заттарын АЛЖИР музейіне тапсырған (*Джуманбаева: 2009*).

Смағұл Сүлейменұлының есімі Қазақстан Ұлттық электрондық кітапхана жүйесінде «Адай уезінің ауыл шаруашылығының ерекшеліктері» атты еңбекті жазған авторлар қатарында аталады. 1926 жылы жүргізілген зерттеулер КСРО Ғылым академиясының қазақстандық экспедициясының топырақтану-ботаникалық отрядының жұмысы туралы есепте көрсетілген. Бұл есептің Адай уезінің аумағы, әкімшілік бөлінуі, халқы, көш-қон жайлы бөлімдерін С. Қазыбеков И. В. Ларинмен, М.М. Ищенко, Б.К. Щелоковпен бірлесіп жазды. Ол мал шаруашылығы бөліміне толықтырулар енгізген. Далалық зерттеулерді агроном С.С. Қазыбеков практиканттар Н.М. Бекетов, Ш.Д. Күсепқалиевпен бірге оңтүстік және батыс Үстірт және Маңғыстауда жүргізген (*Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда: 1928, 4, 5*).

Сонымен қатар Қазақстандық бөлімшенің еңбектері VII шығарылымында жарияланған тізімде көрсетілген. «Естественные корма юго-запади Казакстана. (Материалы по изучению естественных кормовых степей. Часть 1-ая. Поедаемость и химизм (печ.) деп аталады. Бұл еңбекті Н.М. Бекетов, И.Н. Иманалиев, М.М. Ищенко, И.С. Казбеков, Ш.Д. Кусябғалиев, И.В. Ларин, Г. П. Ружейников, Б.К. Щелоков, М. Юнусов бірлесіп дайындаған (*Акад. наук СССР. Ленинград: Издание Академии наук СССР: 1928, 232*).

ҚР Орталық мемлекеттік архивінде Жұмысшы-Шаруа инспекциясының халық комиссары Богдановтың атына жазылған Ауылшаруашылық тобының инспекторы Күсепқалиевтің 1930 жылға арналған көшпелі және жартылай көшпелі тұрғындарды отырықшыландыру жөніндегі практикалық іс-шраларды бақылау мәселесі бойынша 1930 жылы 10 маусымда жасаған баяндау жазбасы сақталған. Аталған құжатта отырықшыландыруға қатысты жұмыстардың барлығын Жер ісі халық комиссариаты мен Колхозсоюзға шоғырландыруды және жұмыстың барлығына жауапты етіп тағайындауды ұсынады. В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашығы академиясының (ВАСХНИЛ) Қазақстандық бөлімшесінің тапсырмасымен Адай уезінің ауыл шаруашылығының жай күйін зерттеген дадалық экспедиция жұмысына қатысып, ғылыми очеркті бірлесе жазған С. Қазыбеков пен Ш. Күсепқалиевтің^{1*}

^{1*} Күсепқалиев Шайха (Шайхали) Дәулетұлы, 1900 жылы туылған. Қазақ, Батыс Қазақстан облысы, Тайпак тумасы. Білімі жоғары жаратылыстану. Тұтқынға дейін Алматы облысында тұрған. Агроном болып жұмыс істеген. 1937 жылы 5 желтоқсанда ПХК Алматы облыстық 4 бөлімшесі тұтқындаған. ПХК Алматы облысының басқармасының үштігі 1937 жылғы 10 желтоқсанда жаза тағайындаған. Бап: РКФСР ҚК 58-10, 58-11. Ең жоғары жаза тағайындалған. КСРО Жоғарғы Соты 1957 жылғы 20 қыркүйекте қылмыс құрамы болмауына байланысты ақтаған. [https://ru.openlist.wiki/ Кусябғалиев Шайхи Давлетович \(1900\) — Открытый список](https://ru.openlist.wiki/Кусябғалиев_Шайхи_Давлетович_(1900)---Открытый_список). Қаралған уақыты: 14.09. 2025 ж.

жолы Қазақ КСР Жер шаруашылығы комиссариатында тағы да түйісті (*ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 393-іс. 49–52-н.*).

С.С. Қазыбековтың өзінің кәсіби білімін қазақ шаруаларын жерге орналастыру ісімен республиканың әр өңірінде атқарғандығы, тіпті шешуші дауыспен жұмыс істегендігі деректерден мәлім болуда. Атап айтқанда, Кәрім Әлімбаев 1929 жылғы 6 мамырдағы тергеудегі жауабында Түркістан жер істері жөніндегі халық комиссариатының Жетісу губерниясындағы жер реформаларын жүргізу барысы жайлы баяндайды. Топырақтану-ботаникалық зерделеу жөніндегі түрлі экспедицияларды толықтыру жұмыстардың барлығы тек қана Мурзин мен Қазыбеков арқылы атқарылғандығын айтады (*Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том: 2023, 279*).

БК (б) П Қазақ өлкелік комитетінің М. Мурзиннің қызеті туралы дайындаған анықтамасында: «Жер ісі Халық комиссариатының басшылық жұмысында және барлық ұлтшыл зиялылармен (Қазыбеков және Жаманмұрыновпен) байланыста бола отырып, Мурзин жер мәселесі бойынша партия желісін саналы түрде бұрмалайды» деп көрсетеді. Аталған тұлғалардың бұл әрекеті жергілікті жерлердегі пікірлестерін құлшынысын арттырып, кеңестік биліктің жерге орналастыру ісін жүзеге асыруға кедергі келтіреді деп қорытындылайды (*ҚР ПА.141-қ. 17-т. 237-іс. 10, 11-н.*).

Қорытындылар. Адам тағдырының қилы қилы бұралаңдарын қалыпқа келтіруде архив құжаттарының орны ерекше. Тергеу істеріндегі жауаптар соқтықпалы-соқпақты жолмен жүрген жандардың ізін айшықтауға мүмкіндік береді. Тергеу хаттамаларындағы жауаптарды өмірбаян деректері секілді эпистолярлық мұралар қатарына енгізу қажет. Бұл жауаптардың объективтік, субъективтік мәнге ие болуынан. Жауаптарды қатаң түрде, күштеу, қинау арқылы алынды деген күннің өзінде, суыртпақтай отырып, тұлғаның өміріне қатысты беймәлім тұстарды қалпына келтіруге болады. Танымы биік, зейіні зерек зерттеушілер үшін қылмыстық істердегі әрбір дерек құнды. Қылмыстық істерді зерделей отырып, 1929 жылғы қырық төренің айыпталу істері мен 1936–1938 жылдардағы қуғындалған кеңестік билік өкілдерінің қылмыстық істеріндегі жауаптар тарих ақтандақтарын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Кейінгі еңбектерінде А. Литвин 1990 жылдардың соңында бұл дереккөзге сыни көзқараспен қарап, тарихи дереккөз ретінде пайдаланудың қажетсіздігі жөнінде мәселе көтереді. Зерттеушінің кейінгі еңбектерінде қолдан құрастырылған құжаттардың өзінен де, тергеу істерінің материалдарының кейбір куәліктерінен суыртпақтай отырып жинақтап нақты мәліметтер табуға болады деп атап өтеді (Литвин: 1995).

1922, 1925, 1929, 1931, 1933, 1936–1938 жылдардағы Коммунистік партия мүшелерінің қатарын тазалаулар барысында ұйымдастырылған партиялық-тергеу істеріндегі деректерде күнделікті тұрмыс баяндалады.

Смағұл Сүлейменұлы Қазыбековтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін архивтік үзік-үзік деректер арқылы жинақтауға ұмтылыс жасалды. Шетелде білім алған, тәжірибе жинақтаған ғалым агрономның соңында қалған ғылыми мұрасын жинақтау алдағы күндердің еншісінде. Арнаулы архивтердегі қылмыстық

істердегі жауаптар арқылы С. Қазыбековтың 1921–1936 жылдар аралығында жүргізген саяси қызметтері туралы мәлімет қорытындыланды. А. Кенжин мен М. Төлеповтың ерекше пікірін талқылаған құжат негізінде Ақмола өңіріндегі қызметі сарапқа салынды. 1922 жылы партиядан шығарылғандығы туралы мәлімет жинақталған республикалық Бақылау комиссиясының партиялық-тергеу ісі қазірше зерттеушілер қолына берілмейді. Республикалық архив қорларындағы жеке істер мен партиялық-тергеу істеріндегі деректер ғылыми айналымға енгізілуі керек.

«Бетеге кетіп бел қалады, ерлер кетіп ел қалады» дегендей, орнында бар оңалар күн алда.

Қазақ оқығандарының XX ғасырдың басында жүргізген ұлт-азаттық жолындағы күресі түрлі бағытта жүзеге асырылды. Қазақстан шшыққан агроном ғалым, саяси қуғын-сүргін құрбаны Смағұл Сүлейменұлы Қазыбековтың аз ғана ғұмырындағы атқарған ісі ел ертеңіне арналды.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві.

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві.

ӘДЕБИЕТТЕР

Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том – Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том. «№ 78754 А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов және басқаларды айыптау ісі. 1927–1930 жж.» / Құраст.: М. Қойгелдиев, Қ. Әлімғазин, З. Мырзатаева, Г. Мұқажанова. Алматы: «Кітап» баспасы, 2023. 572 б., сур. 16 б.

Алашорда ісі. 1920–1940. Құжаттар мен материалдар. 6-том – Алашорда ісі. 1920–1940. Құжаттар мен материалдар. 6-том. Алашорда үкіметі мүшелері мен осы ұстанымдағы тұлғаларды жою шаралары. 1933–1938 жж. Құраст.: М. Қойгелдиев, Х. Әбжанов, Г. Нұрымбетова, З. Мырзатаева, Ж. Өзбеков. Алматы: Кітап, 2023. 504 б. сур. 16 б.

Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том – Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том. «Алашорда жағындағы дәулеттілер». Құраст.: З. Қабылдин, Қ. Әлімғазин, М. Қалыбекова, Е. Сыздықова. Алматы: Кітап, 2023. 484 б. сур. 16 б.

Джуманбаева, 2009 – Джуманбаева А. Музей скорби и слез. // Подробности. Жезказган. 31 мая 2009 г. URL: <https://www.newsfactory.kz/42468.html>. Қаралған уақыты: 10 қыркүйек 2025 ж.

Книга Скорби – Азалы Кітап. Расстрельные списки – Книга Скорби – Азалы Кітап. Расстрельные списки. Алма-Ата. URL: <https://bessmertnybarak.ru/books/person/415325/>. Қаралған уақыты: 9 қыркүйек 2025 ж.

Ковалева, 2018 – Ковалева Л. Отрасль, которую мы потеряли. Южный Казахстан. 2 февраля 2018 г. URL: https://yujanka.kz/otrasl-kotoruyu-my-poteryali/?ysclid=mfgnw4u0rx_2298_738. Қаралған уақыты: 13 қыркүйек 2025 ж.

Конквест, 1991 – Конквест Р. Большой террор. Книга 1. Издательство: Ракстниекс, 1991 г., 416 стр URL: https://nkvd.tomsk.ru/content /editor/PUBLIKACII/Monografii/Konkvest-1-Bolshoj-terror-Kn-1-Robert-Konkvest-1991 -416s_compressed.pdf?ysclid=mfjk9m86im891092961. Қаралған уақыты: 14 қыркүйек 2025 ж.

Қазақстан халық комиссарлары, 2004 – Қазақстан халық комиссарлары. 1920–1946: Өмірбаяндық анықтамалық. Ред. М.С. Нәрікбаев (жауапты), Л.Д. Дегітаева, Е.М. Грибанова. Құраст.: М.Х. Жақыпов, А.С. Зулкашеа, А.Н. Ипмағамбетова (жауапты), Е.В. Чиликова. Алматы: Қазақ гуманитарлық-заң униеристетінің баспасы, 2004. 499 б.

Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия, 2006 – Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. Алматы: Атамұра, 2006. ISBN 9965-34-515-5 URL: ysclid=mfkz2jnw1737203122. Қаралған уақыты: 14 қыркүйек 2025 ж.

Қойгелдиев, 2024 – Қойгелдиев М. Тарихтың күші – деректе. // Егемен Қазақстан. 15 ақпан 2024 ж. URL: <https://egemen.kz/article/358279-mambet-qoygeldi-akademik-tarikhtynh-kush3-derekte>. Қаралған уақыты: 14 қыркүйек 2025 ж.).

ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 393-іс. 49–52-п.

ҚР ПА.139-қ. 1-т. 769-іс. 4–6, 8-п.

ҚР ПА.139-қ. 1-т. 266 а-іс. 90–94-п.

ҚР ПА.141-қ. 17-т. 237-іс. 10, 11-п.

Литвин, 1997 – Литвин А. Российская историография большого террора // У источника: [Сборник] / Отв. ред. С. О. Шмидт. Вып.1. М., 1997. С.546-575. URL: https://www.infran.ru/vovenko/60years_ww2/demogr7.htm. Қаралған уақыты: 13 қыркүйек 2025 ж.

Литвин 1995 – Литвин А.Л. «Следственные дела как исторический источник» в научно-документальном журнале «Гасырлар аязы–Эхо веков». №5. 1995. С.170–176. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sledstvennye-dela-kak-istoricheskiy-istochnik-1?ysclid=mfkz7d8ilh_861597419. Қаралған уақыты: 13 қыркүйек 2025 ж.

Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда: 1928 – Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда: Отчет о работах почвенно-ботанического отряда Казахстанской экспедиции Академии наук СССР: Исследование 1926 года, М.М. Ищенко, И.С. Казбеков, Б.К. Щелоков, И.В. Ларин; [предисл. С.С. Неуструева; под ред. И.В. Ларина]; Акад. наук СССР. Ленинград: Издание Академии наук СССР, 1928. Материалы комиссии экспедиционных исследований. вып. 13. 800 экз. . (в пер.) Библиогр. в подстроч. примеч. Вып. VI .– 215, [5] с., ил., к. (в пер.) : 50 тг. URL: <https://kazneb.kz/index.php/ru/catalogue/view/1549850>. Қаралған уақыты: 9 қыркүйек 2025 ж.

Спан, 2000 – Спан Ә. Жалау Мыңбайұлы; [жалпы ред. басқ. Қ. Сыдиықұлы]. Алматы: Информ-Арна, 2000. 246 б., [4] п. сурет.

Сүлейменова, 2012 – Сүлейменова Ә. Аспандияр кенжин: Ғасырлар тоғысындағы тағдыр (1887–1938). Алматы: Елтаным, 2012. 240 б.

Сүлейменова, 2014 – Асфендияр Кенжин. Сборник документов и материалов. [сост. А. Т. Сүлейменова]. Алматы: Елтаным, 2014. 344 с. 4 л. ил.

Centrasia.org/person2 – URL: <https://centrasia.org/person2.php?st=1284903772&ysclid=mfcuf1pcmd409074666> Постоянный адрес биографии.

Қаралған уақыты: 9 қыркүйек 2025 ж.

ЦАМО. Учётно-послужная картотека – Құжаттың реквизиттері: ЦАМО. Учётно-послужная картотека. Шкаф 375. Ящик 40. Казбеков Эрден Исмагулович. URL: <https://poisk.re/person/officers/7170684?ysclid=mfculex9wk775178953>. Қаралған уақыты: 9 қыркүйек 2025 ж.

Sources

CSA RK – Central state archive of the Republic of Kazakhstan.

PA RK – PA RK – Archive Of The President Of The Republic Of Kazakhstan.

References

Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Volume 1 – Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том. «№ 78754 А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов және басқаларды айыптау ісі. 1927–1930 жж.». [Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Volume 1. «Case No. 78754 against A. Baitursynuly, M. Dulatov and others. 1927–1930.».]. / Comp.: M. Koygeldiev, K. Alimgazinov, Z. Myrzataeva, G. Mukazhanova. Almaty: Kitap, 2023. 572 p., fig. 16 p. (In Rus.).

Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Volume 6 – Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 6-том. Алашорда үкіметі мүшелері мен осы устанымдағы тұлғаларды жойу шаралары. 1933–1938 жж. [Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Volume 6. Measures to eliminate members of the Alashorda government and individuals in this position. 1933–1938.]. Comp.: M. Koygeldiev, H. Abzhanov, G. Nurymbetova, Z. Myrzataeva, Zh. Ozbekov. Almaty: Kitap, 2023. 504 p. fig. 16 p. (In Rus.).

Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Volume 9 – Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 9-том. «Алашорда жағындағы дәулеттілер». [Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Volume 9. «The rich on the Alashorda side»] Comp.: Z. Kabyldinov, K. Alimgazinov, M. Kalybekova, E. Syzdykova. Almaty: Kitap, 2023. 484 p. fig. 16 p. (In Rus.).

Span, 2000 – Span Ә. Жалау Мыңбайұлы [Span A. Zhalau Mynbayuly]. [General editor. K. Sydiykhuly]. Almaty: Inform-Arna, 2000. 246 p., [4] p. pictures. (In Kaz.).

Suleimenova, 2012 – Сүлейменова Ә. Аспандияр Кенжін: Ғасырлар тоғысындағы тағдыр (1887–1938). [Aspandiyar Kenzhin: Fate at the Turn of the Centuries (1887–1938)]. Almaty: Eltanym, 2012. 240 p. (In Kaz.).

Suleimenova, 2014 – Асфендияр Кенжин. Сборник документов и материалов. [Asfendiyar Kenzhin. Collection of documents and materials.]. Comp. A.T. Suleimenova] Almaty: Eltanym, 2014. 344 с. 4 л. country. (In Kaz., Rus.).

Centrasia.org/person2 – URL: <https://centrasia.org/person2.php?st=1284903772&ysclid=mfcuf1pcmd409074666> Permanent bio address. Viewed: 9 September 2025. (In Rus.).

Dzhumanbayeva, 2009 – Dzhumanbayeva A. Muzey skorbi i slez. // Podrobnosti. Zhezkazgan. 31 maya 2009 g. [Dzhumanbaeva A. Museum of sorrow and tears. // Details. Zhezkazgan. May 31, 2009.]. URL: <https://www.newsfactory.kz/42468.html>. Viewed: September 10, 2025. (In Rus.).

Karaganda. Karaganda region: Encyclopedia, 2006 – Qarağandı. Qarağandı oblısı: Ėnciklopediya. [Karaganda. Karaganda region: Encyclopedia.] Almaty: Atamura, 2006. ISBN 9965-34-515-5</ref>. URL: ysclid=mfkz2jnw1737203122. Viewed: September 14, 2025. (In Kaz.).

Kniga Skorbi – Azaly Kitap. Rasstrel'nyye spiski – Kniga Skorbi – Azaly Kitap. Rasstrel'nyye spiski. Alma-Ata. [Book of Sorrow – Azaly Kitap. Execution lists. Alma-Ata] URL: <https://bessmertnybarak.ru/books/person/415325/> Viewed: September 9, 2025. (In Rus.).

Koygeldiev, 2024 – Qoygeldiev M. Tarixtiñ küşi – derekte. [Koygeldiev M. The power of history is in the evidence]. // Egemen Kazakhstan. February 15, 2024. URL: <https://egemen.kz/article/358279-mambet-qoygeldi-akademik-tarikhtynh-kush3-derekte>. Viewed: September 14, 2025. (In Kaz.).

Kovaleva, 2018 – Kovaleva L. Otrasl', kotoruyu my poteryali. Yuzhnyy Kazakhstan. 2 fevralya 2018 g. [Kovaleva L. The industry we lost. South Kazakhstan. February 2, 2018.]. URL: <https://yujanka.kz/otrasl-kotoruyu-my-poteryali/?ysclid=mfgnw4u0rx2298738>. Viewed: September 13, 2025. (In Rus.).

Konkvest, 1991 – Konkvest R. Bol'shoy terror. Kniga 1. [Conquest R. The Great Terror. Book 1. Publisher: Rakstnieks, 1991, 416 pp.]. URL: https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/PUBLIKACII/Monografii/Konkvest-1-Bolshoj-terror-Kn-1-Robert-Konkvest-1991-416s_compressed.pdf?ysclid=mfjk9m86im891092961. Viewed: September 14, 2025. (In Rus.).

RK OMA. 44-q. 11-t. 393-is. 49–52-p.

RK PA.139-q. t. 1. 769-is. 4–6, 8-p.

RK PA.139-q. 1-t. 266 a-is. 90–94-p.

Litvin, 1995 – Litvin A.L. «Sledstvennyye dela kak istoricheskiy istochnik». ["Investigative files as a historical source."]. «Voice of Centuries - Echo of Ages». No. 5. 1995. P.170–176. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sledstvennyye-dela-kak-istoricheskiy-istochnik-1?ysclid=mfkz7d8ilh_861597419. Viewed: September 13, 2025. (In Rus.).

Litvin, 1997 – Litvin A. Rossiyskaya istoriografiya bol'shogo terrora // U istochnika: [Sbornik]. [Russian historiography of the Great Terror // At the source: [Collection] Rev. ed. S. O. Schmidt. Issue 1. M., 1997. P. 546-575. URL: https://www.infran.ru/vovenko/60years_ww2/demogr7.htm. Viewed: September 13, 2025. (In Rus.).

Peculiarities of Agriculture in Adayevsky District: 1928 – Osobennosti sel'skogo khozyaystva Adayevskogo uyezda: Otchet o rabotakh pochvenno-botanicheskogo otryada Kazakhstanskoy ekspeditsii Akademii nauk SSSR: Issledovaniye 1926 goda.

[Peculiarities of agriculture in Adayevsky district: Report on the work of the soil-botanical detachment of the Kazakhstan expedition of the USSR Academy of Sciences: Research of 1926]. Comp.: M. M. Ishchenko, I. S. Kazbekov, B. K. Shchelokov, I. V. Larin; [foreword by S. S. Neustruev; edited by I. V. Larin]; Academy of Sciences of the USSR. Leningrad: Publication of the Academy of Sciences of the USSR, 1928. Materials of the expeditionary research commission. Issue 13. 800 copies . (in translation) Bibliography in interlinear notes. Issue VI .– 215, [5] p., ill., k. (in translation). URL: <https://kazneb.kz /index.php/ru/ catalogue/ view/1549850>. Viewed: September 08, 2025. (In Rus.).

People's Commissars of Kazakhstan, 2004 – Qazaqstan xalıq komıssarları. 1920–1946: Ömirbayandıq anıqtamalıq. [People's Commissars of Kazakhstan. 1920–1946: Biographical Directory.] Ed. M.S. Narikbayev (responsible), L.D. Degitaeva, E.M. Gribanova. Comp.: M.Kh. Zhakypov, A.S. Zulkashea, A.N. Ipmagambetova (responsible), E.V. Chilikova. Almaty: Publishing House of the Kazakh Humanitarian-Law University, 2004. 499 p. (In Kaz.).

TsAMO. Accounting and service card index – K, ūzhattyñ rekvizitteri: TSAMO. Uchotno-posluzhnaya kartoteka. Shkaf 375. Yashchik 40. Kazbekov Erden Ismagulovich. [– Kuzhattyn requisites: TsAMO. Accounting record file. Cabinet 375. Box 40. Kazbekov Erden Ismagulovich] URL: <https://poisk. re/person /officers/ 7170684? ysclid= mfculex9wk775178953>. Accessed: September 9, 2025.